

ODYSSEUS' ONVOLTOOIDE REIS

*Opgedragen aan de heer Herman Dutman,
mijn leraar Nederlands aan het
Christelijk Gymnasium in Leeuwarden*

Jabik Veenbaas

Odysseus' onvoltooide reis

De ontwikkeling van een mythische held
in de westerse literatuur

Nieuw Amsterdam

De auteur ontving voor het schrijven van dit boek een projectsubsidie van het Nederlands Letterenfonds.

Nederlands
letterenfonds
dutch foundation
for literature

© 2021 Jabik Veenbaas

© 2021 Nieuw Amsterdam

Alle rechten voorbehouden

Tekstredactie Yulia Knol

Correctie Marian van Eekelen

Ontwerp omslag Bureau Beck

Ontwerp binnenwerk Yulia Knol

Omslagbeeld Max Beckmann, *Odysseus und Kalypso*, 1943 (olieverf),

Hamburger Kunsthalle, Hamburg / Bridgeman Images

Foto auteur Tjerk de Reus

NUR 694

ISBN 978 90 468 2779 6

www.nieuwamsterdam.nl

Inhoud

De voornaamste werken in dit boek	8
Voorwoord	9
I – Een humane held	
1 ALS VLOKKEN SNEEUW IN DE WINTER Het moreel leiderschap van Odysseus in de <i>Ilias</i>	15
2 ZOALS ZWEMMERS OP ZEE DE KUST ZIEN VERSCHIJNEN De humaniteit van de held uit de <i>Odyssee</i>	25
II – Onder vuur	
3 OOK HIER VLOEIEN TRANEN Odysseus als tegenstrever bij Vergilius	41
4 ONDER TIENDUIZEND RIDDERS GEEN BEDRIEGLIJKER MAN Odysseus als schurk en tragische held in <i>Le Roman de Troie</i>	50
5 WIJ HOREN DEUGD EN KENNIS NA TE STREVEN Odysseus in de ‘Hel’ van Dante	62
III – Eerherstel	
6 DE GEEST DIE MET VERNUFT DE ARBEID LEIDT Shakespeares bewondering voor Odysseus	81
7 ZE ZIJN ALLEMAAL VRIJ EN GELIJK Odysseus als ideale vorst in <i>Les aventures de Télémaque</i> van Fénelon	92

8	VER ACHTER DE GOLVEN	
	De romantische Odysseus in de poëzie van Alfred Tennyson	103

IV – Hoogtijdagen

9	MIDDEN IN DE DOOD STAAN WIJ IN HET LEVEN	
	Odysseus als genotzuchtige flaneur bij James Joyce	117
10	HELP ME, MIJN ZOON!	
	Odysseus als redder van God in het epos van Kazantzakis	131
11	MIJN VADER WAS EEN MENS UIT HET WESTEN	
	Márais Odysseus als pleitbezorger van het humanisme	142
12	DE KONING KEERT HUISWAARTS	
	Odysseus als lichtbrengende dichter bij Derek Walcott	153
13	DACHT HIJ, DAT HIJ ZICH STEEDS MET NIMFEN KON VERMAKEN?	
	Atwoods vileine deconstructie van de homerische heroïek	164

V – Besluit

14	A SPACE ODYSSEY: KOMT ER EEN EINDE AAN DE REIS?	179
	Noten	187
	Verantwoording	193
	Literatuur	195
	Namenregister	200

*Maar overhaast de reis in geen geval.
Beter is dat die vele jaren duurt,
zodat je oud zult zijn wanneer je bij het eiland
het anker uitwerpt, rijk aan wat je onderweg verwierf,
en niet verwachtend dat Ithaka je rijkdom schenken zal.*

K.P. Kavafis, 'Ithaka'

De voornaamste werken in dit boek

Homerus, *Ilias*, eind achtste eeuw v.Chr.

Homerus, *Odyssee*, rond 800 v.Chr.

Vergilius, *Aeneis*, 19 v.Chr.

Benoît de Sainte-Maure, *Le Roman de Troie*, 1165

Dante Alighieri, *La Divina Commedia*, 1321

William Shakespeare, *Troilus and Cressida*, 1609

François Fénelon, *Les aventures de Télémaque*, 1699

Alfred Tennyson, *The Lotos-Eaters*, 1829 / *Ulysses*, 1833

James Joyce, *Ulysses*, 1922

Nikos Kazantzakis, *Odyssee*, 1938

Sándor Márai, *Vrede op Ithaca*, 1952

Arthur C. Clarke, *2001: A Space Odyssey*, 1968 / *2010: Odyssey Two*, 1982

Derek Walcott, *Omeros*, 1990

Margaret Atwood, *The Penelopiad*, 2005

Voorwoord

Primo Levi beschrijft in *Is dit een mens*, een indrukwekkende getuigenis over zijn verblijf in concentratiekamp Auschwitz, hoe hij op een dag soep mocht gaan halen met de ‘Pikkolo’ van zijn Kommando, een jonge vent uit de Elzas die Jean heette. De Pikkolo was een gevangene die over bepaalde privileges beschikte en het kon je overlevingskansen dus aanzienlijk vergroten als je bij hem in een goed blaadje stond. Levi was opgetogen dat hij mee mocht, want nu zou hij een bezoek aan de keukens brengen en misschien wat extra eten kunnen bemachtigen.

De Pikkolo koos met opzet voor een omslachtige route, zodat de mannen wel een uur onderweg waren en uitgebreid konden praten. Hij wilde graag Italiaans leren en vroeg Levi of die hem les wilde geven. Levi stemde toe en hij besloot daarbij gebruik te maken van een zang uit *De goddelijke komedie* van Dante. Het was ‘De zang van Odysseus’, uit Canto 26 van de ‘Hel’, waarin Odysseus vertelt over een reis die hij na zijn bezoek aan Circe met zijn metgezellen maakte. Levi kon niet beschikken over het boek zelf, hij moest het dus doen met wat hij uit het hoofd kende en was nu en dan ook regels kwijt. Maar die waarmee Odysseus zijn makkers aanspoort was hij niet vergeten en hij liet ze Jean horen:

*Denk aan je afkomst: 't is ons niet gegeven
Te leven als het redeloze beest;
Wij horen deugd en kennis na te streven.¹*

In zijn boek voorziet hij de regels van dit commentaar: ‘Alsof ik het ook voor het eerst hoorde: als een bazuinstoot, als de stem van God. Een ogenblik vergeet ik wie ik ben en waar ik ben.’²

In Auschwitz, dat gruwelijke oord, waar de mens zich meer dan ooit leek te hebben verlaagd, klonken deze regels Levi in de oren als een oproep om de hoogste menselijke waarden in acht te blijven nemen.

Opmerkelijk toch, dat Levi juist hier, juist als het om zulke waarden gaat, naar Odysseus verwijst. Zoals het ook al opmerkelijk is dat Dante zelf Odysseus deze nobele woorden in de mond legt. Dante had deze held immers diep in de hel geworpen – waarom zou hij hem dan die stichtende woorden laten bezigen?

Toen Odysseus eenmaal zijn intrede had gedaan, is hij onze beschaving en onze literatuur blijven bezielen. In dit boek probeer ik na te gaan hoe dat komt.

De held Odysseus zoals die vandaag de dag in ons collectieve geheugen rondwaart, kennen we vooral uit de *Ilias* en de *Odyssee* van een zekere Homerus. De *Ilias* ontstond vermoedelijk in de tweede helft van de achtste eeuw v.Chr., de *Odyssee* enkele tientallen jaren later. Over de persoon Homerus weten we vrijwel niets. We weten zelfs niet of zo’n persoon wel ooit heeft bestaan. De levensbeschrijvingen die er in de Romeinse keizertijd over hem zijn gemaakt, de Homerusvita’s, berusten allemaal op fantasie. Aan die verzonnen vita’s danken we bijvoorbeeld het beeld dat hij blind was.

Al sinds de hellenistische tijd is er het idee dat de *Ilias* en de *Odyssee* door één man zouden zijn geschreven onderwerp van discussie geweest, vanwege de tegenstrijdigheden en taalverschillen tussen de beide epen. De ‘unitariërs’ bleven vasthouden aan het idee dat er sprake was van één auteur, de ‘separatisten’ dachten dat er sprake was van twee of meer auteurs. Friedrich August Wolf (1759-1824) opperde dat Homerus helemaal niet had bestaan en dat het bij de epen slechts ging om een verzameling oude verhalen die mondeling waren overgeleverd. In de twintigste eeuw kwamen onderzoekers als Milman Parry en Albert B. Lord op basis van vergelijkend onderzoek naar de levende orale traditie

in de Balkan tot de conclusie dat orale tradities bij de totstandkoming van de epen inderdaad een belangrijke rol moeten hebben gespeeld. Tegenwoordige commentatoren proberen enerzijds recht te doen aan de orale oorsprong van de beide werken en anderzijds aan het feit dat ze allebei zo'n briljant artistiek geheel vormen.

Ik heb ervoor gekozen om de naam Homerus te blijven gebruiken, in het besef dat er sprake is van voortgaand onderzoek naar het auteurschap of eindredacteurschap van de *Ilias* en de *Odyssee* en dat we misschien wel nooit met zekerheid zullen kunnen vaststellen of Homerus eigenlijk wel echt heeft bestaan en of deze werken hun definitieve vorm nu aan één of meer dan één persoon te danken hebben. Wanneer ik dat niet had gedaan, had ik mijn boek onnodig gecompliceerd. In de receptiegeschiedenis van de epen en dus van Odysseus heeft die ene naam Homerus immers voortdurend opgeklonken. De vele auteurs die in dit boek hun opwachting maken zijn er allemaal van uitgegaan dat het om het werk van één man ging, en voor zover ze dat niet deden presenterden ze die ene Homerus gretig als fictioneel personage.

Odysseus heeft onze westerse beschaving van meet af aan vergezeld en is in onze literatuur voortdurend opgedoken. Steeds weer voerden belangrijke auteurs hem als personage op in hun werk. Steeds weer gaven ze hem gestalte naar de eisen van hun tijd en verrijkten ze hem met nieuwe trekken, zodat hij steeds gelaagder en interessanter werd. Opvallend is de grote persoonlijke betrokkenheid die ze daarbij toonden; meer dan eens zetten ze Odysseus zelfs in als alter ego. En toch bleef hij altijd ook die oude homerische held.

Het gaat mij in dit boek om de historische hoofdlijnen van de manier waarop er in onze literatuur met Odysseus is omgegaan. Ik denk dat er in de reis die Odysseus door die literatuur maakt een ontwikkeling waar te nemen is en die probeer ik zo helder mogelijk in kaart te brengen. Odysseus is meer dan alleen maar een van de oude Griekse helden. Hij is onze gids en onze reisgenoot. Zijn reis door de literatuur vertelt ons veel over de weg die we zelf hebben afgelegd. En de vragen over het einde van zijn reis, die in het slot-

hoofdstuk aan de orde komen, blijken op een intrigerende manier
betrekking te hebben op de kernwaarden van onze cultuur.

Jabik Veenbaas

Castricum, november 2020

I

Een humane held

ALS VLOKKEN SNEEUW IN DE WINTER

Het moreel leiderschap van Odysseus in de *Ilias*

De centrale figuur in de *Ilias* is niet Odysseus zelf, maar een andere Griekse held, Achilles, zoals de dichter meteen in de eerste regel al aangeeft: ‘Muze, bezing ons de wrok van de zoon van Peleus, Achilles...’¹ Als het epos begint verkeren de Grieken, die de stad Troje al negen jaar lang belegeren, in de problemen. Ze zijn getroffen door een pestepidemie, die veel slachtoffers eist. De ziener Kalchas weet te vertellen dat de ziekte is veroorzaakt door de god Apollo, die wraak neemt omdat de Griekse aanvoerder Agamemnon het door hem gevangengenomen meisje Chryseïs niet heeft willen teruggeven aan haar vader, de Apollo-priester Chryses.

Agamemnon toont zich nu alsnog bereid om Chryseïs te laten gaan, maar eist een tegengeschenk van een van de andere grote helden. Als Achilles protesteert en dreigt met vertrek, besluit Agamemnon beledigd om het tegengeschenk juist bij hem vandaan te halen. In ruil voor Chryseïs wil hij Briseïs, een meisje dat Achilles gevangen heeft genomen en hartstochtelijk bemint. Het is het begin van een noodlottige ontwikkeling. Achilles is ten einde raad als Briseïs hem wordt ontnomen. Hij smeekt zijn moeder, de godin Thetis, om oppergod Zeus zover te krijgen dat die de Trojanen helpt en op die manier afbreuk doet aan Agamemnons goede naam. Thetis bepleit Achilles’ zaak bij de oppergod dan met deze woorden:

[...] Geeft

*u dan, Olympiër, alwijze Zeus, hem zijn eer en wilt zo lang
kracht geven aan de Trojanen, totdat mijn zoon door de Grieken*

weer in zijn eer wordt hersteld en ruimschoots vergoeding geschonken.²

Zeus willigt haar wens in en daarmee krijgt het verhaal zijn stuwende impuls.

De compositie van de *Ilias* dwingt grote bewondering af. De belegering van Troje nam volgens de overlevering tien jaar in beslag. Homerus knipt daar een episode uit die als je goed rekent eenen-vijftig dagen duurt. Die episode wordt met uiterste concentratie weergegeven. Je rolt van de ene handeling in de andere wanneer je het werk leest, waarbij er in hoog tempo van perspectief wordt gewisseld. Op het ene ogenblik bevind je je midden op het slagveld, op het andere ogenblik weer in een paleisvertrek in Troje, in de tent van Achilles of op de goddelijke Olympos. Toch heb je geen moment het idee dat het verhaal versnipperd raakt en word je steeds met ijzeren hand naar de centrale vertelling teruggeleid.

Ook weet de dichter zijn hoofdfiguren op een overtuigende manier psychologische diepte te geven. Dat geldt bij uitstek voor Achilles, de man van wie zo vreselijk veel afhangt. Zodra hij deelneemt aan de strijd, is die in feite in het voordeel van de Grieken beslecht. Achilles, een held met een godin als moeder, die hem als kind in de Styx heeft gedompeld zodat hij onkwetsbaar is geworden op één klein plekje na aan zijn hiel, wordt in de *Ilias* echt een mens van vlees en bloed. Als Briseïs hem wordt afgenomen, blijft hij te lang in rancune hangen. Ook nadat hij de grote Trojaanse held Hektor heeft gedood, weet hij zijn heftige gevoelens niet tijdig meester te worden. Toch toont hij uiteindelijk ook een nobele kant: hij strijkt met de hand over het hart als Hektors vader Priamos hem smeekt om hem het lijk van zijn zoon te schenken, zodat dat naar behoren kan worden geëerd.

De kracht en de krijgskunsten van Achilles worden vol bewondering beschreven. Lees maar eens hoe de dichter zijn best doet als hij Achilles zijn door de god Hefaistos gesmede wapenrusting laat aantrekken. Als die zijn schild vastgrijpt, tovert hij een vergelijking tevoorschijn die zo mooi is dat de adem stopt in je keel:

Zoals, gezien vanuit zee, zich aan schippers het lichtende baken toont van een vuur; het staat in het hoge bergland te branden bij een alleenstaande hoeve; tegen hun zin drijven stormen ver van hun vrienden het scheepsvolk terug naar de visrijke zeestroom, – zo steeg de gloed van het prachtig bewerkte schild van Achilles op naar de hemel.³

En extatisch beschrijft hij de held in vol ornaat:

Zo, in zijn wapens gehuld, onderzocht de fiere Achilles of ze hem pasten en hij er zijn stralende leden gemakkelijk in kon bewegen. Ze zaten als vleugels; het was of hij zweefde.⁴

Als Achilles, in volle rusting gehuld, dan ten slotte het slagveld betreedt, bezingt de dichter diens woeste strijd lust opnieuw met een serie lyrische beelden, waaronder dit:

Zoals een hoog laaiend vuur door de diep gelegen ravijnen voortwoedt in droogstaand gebergte en ver de bossen in brand zet; overal vreten, gejaagd door de wind, de vlammen zich verder, – zo, als een demon, snelde hij voort met zijn speerpunt en zaaide dood en verderf in het rond; van bloed overstroomd werd de aarde.⁵

Nee, een Stabat Mater is de *Ilias* bepaald niet. Veelvuldig wordt in het epos de lof gezongen van de stoere daden van de mannen op het slagveld, zowel van de Grieken als van de Trojanen. Wraakzucht, het verlangen om je te wreken voor de dood van je medestrijders en vrienden, wordt gezien als een lofwaardige eigenschap. ‘De wrok van Achilles’ vormt het hoofdthema van de *Ilias*, zoals de dichter in de eerste zin van het epos al aangeeft, en die wrok maakt Achilles soms klein, maar zet hem tevens aan tot grote daden wanneer hij na de dood van zijn vriend Patroklos het slagveld betreedt.

Ook de goden blinken niet echt uit in barmhartigheid. Sterker nog: ze bemoeien zich veelvuldig met de strijd en zien er geen been in om partij te kiezen. Hera en Athene zijn op de hand van de Grie-

ken, Apollo begunstigt Troje. Op het uur U, het ogenblik dat de grote Achilles ten tonele zal verschijnen, lijken de Olympiërs zich allemaal in de strijd te mengen: ‘Zo dan hitsten en joegen de zalige goden hen beiden [de Grieken en de Trojanen] op elkaar aan; ook tussen henzelf brak hevige strijd uit.’⁶

Vader Zeus is de hoogste goddelijke autoriteit, maar hij heeft grillige trekken. Zo laat hij zich door de mindere goden vermurwen om stervelingen bij te staan – kijk naar het geval Thetis en Achilles – en is hij van zijn à propos te brengen als zijn twistzieke echtgenote Hera hem nog eens met jeugdige bevalligheid verleidt. Op cruciale tijdstippen houdt hij een weegschaaltje op, waarbij hij zelf nieuwsgierig afwacht naar welke kant dat zal doorslaan. En als de beslissende slag ophanden is, verklaart hij weliswaar dat ‘de dood van de mannen hem ter harte gaat’, maar geeft hij meteen daarop te kennen: ‘Zelf blijf ik hier om, vanaf de top van de hoge Olympos, voor mijn plezier naar het schouwspel te kijken.’⁷ Hier lijkt hij een beetje op de lezers van het epos, die genoeg kunnen beleven aan de moorddadige strijd zolang het een verhaal uit een ver verleden betreft dat door een ‘godlijke zanger’ met meesterschap is vormgegeven.

De standvastige held

Achilles is ongetwijfeld de grootste en sterkste krijgsman van allemaal, en hij wordt als zodanig bewonderd, maar toch weet hij onze harten nooit in dezelfde mate te veroveren als die andere grote held, Odysseus. Achilles blijft uiteindelijk te zeer de onbehouwen driftkop. Hij dwingt onze bewondering af, maar irriteert ons ook. Bij al zijn grootheid houdt hij iets van een verwend kind dat deelneemt aan het spel, maar bij dreigend verlies het bord met de pionnen omkiepert en de rest van de dag pruilend in een hoekje zit.

Achilles is wreed, ‘harder nog dan ijzer’ wordt hij door de stervende Hektor genoemd. Nu is wreedheid in het morele universum van de *Ilias* op zichzelf genomen een achtenswaardige eigenschap. Als held dien je geen zwakte te tonen wanneer je je tegenstander kunt uitschakelen. Sterker nog, zelfs als je tegenstander dood is, kan het geen kwaad om hem nog eens flink te vernederen: als Achil-

les Hektor heeft gedood, brengen alle aanwezige Griekse krijgers diens dode lichaam een wond toe.

Toch kun je daarbij te ver gaan. Als Achilles het lijk van Hektor in een roes van wraakzucht en verdriet maar blijft rondslepen achter zijn strijdwagen, stuit dat niet alleen Apollo tegen de borst, de god die steeds al op de hand van de Trojanen was, maar uiteindelijk zelfs oppergod Zeus, die daarop ingrijpt.

Voor koning Agamemnon, Achilles' tegenspeler in het Griekse kamp, geldt min of meer hetzelfde. In zijn conflict met Achilles gedraagt hij zich al net zo hanig en onverantwoordelijk. De Grieken lijden in de *Ilias* niet alleen onder de nukken van Achilles, maar ook onder die van Agamemnon. Bovendien verliest hij enkele malen de moed wanneer de Trojanen de Grieken in het nauw drijven, en moet dan door anderen tot de orde worden geroepen.

Odysseus is uit ander hout gesneden, dat maakt Homerus ons wel duidelijk. Hij bezit een uniek gezag in het Griekse kamp. Voortdurend wordt er een beroep op hem gedaan wanneer er grote belangen op het spel staan. Odysseus moet al dadelijk leidinggeven aan het gezelschap dat Chryseïs terugbrengt naar haar vader. Hij wordt met Ajax en Foinix naar Achilles gestuurd om de laatste te bewegen tot deelname aan de strijd. En na het mislukken van die missie dient zich een nieuwe opdracht voor hem aan. Diomedes zal zich naar de vijandelijke linies begeven om strategische informatie te vergaren en moet een metgezel kiezen. Diomedes' keus is snel gemaakt:

*Als je me vraagt om zelf uit de vorsten mijn keuze te maken,
hoe kan ik dan de door goden beschermde Odysseus passeren,
iemand die kalm en koelbloedig en zonder de moed te verliezen
alle gevaren doorstaat en de gunst heeft van Pallas Athene!¹⁸*

Tijdens de verkenningstocht maakt Odysseus zijn reputatie waar. De twee verspieders zijn verantwoordelijk voor het eerste klinkende succes van de Grieken. Ze weten een spion van de Trojanen gevangen te nemen en hem belangrijke informatie te ontfutselen, die hen in staat stelt om heel wat mannen te doden en een span prachtige paarden buit te maken.

Diomedes geeft in zijn korte lofreden aan dat Odysseus zich onderscheidt door zijn standvastigheid. Die eigenschap toont Odysseus in de *Ilias* verschillende malen op cruciale momenten. Als Agamemnon in een droom te horen heeft gekregen dat hij dadelijk Troje moet gaan aanvallen, maar besluit om de moed van de Griekse strijders op de proef te stellen door hen op te roepen tot de vlucht, is het Odysseus die hen daarvan weet te weerhouden. En vervolgens zet hij zijn andere talenten, zijn sluwheid, welsprekendheid en overredingskracht, in om de moed erin te houden. Hij weet dat hij niet iedereen op dezelfde manier moet benaderen. Als hij zich tot de edelen richt, legt hij kalm uit dat hij Agamemnon doorheeft en dat de koning zijn manschappen enkel wil beproeven. Maar gewone soldaten blaft hij toe dat ze hun plaats als mindere moeten kennen. En de hondsbrutale Thersites weet hij met welgerichte woorden en een pak slaag het zwijgen op te leggen. Zo roept hij het hele Griekse leger tot de orde – een ware krachttoer!

Ook in een later stadium moet Odysseus zijn bekwaamheden nog eens inzetten om het Griekse leger bij de les te houden. Als de Grieken, zoals we aan het begin van Boek xiv kunnen lezen, door de Trojanen helemaal tot op hun schepen worden teruggedrongen, als zelfs de muur die ze hebben gebouwd is ingestort, verliest Agamemnon de moed en zinspeelt hij op vluchten. Odysseus spreekt hem woedend toe en weet hem op andere gedachten te brengen.

Odysseus' onwankelbaarheid is voor de Grieken dus van groot belang. En dat geldt ook voor zijn bezonnenheid. Als Achilles na de dood van Patroklos besluit zich weer met de Griekse strijd te bemoeien, wil de heethoofd er uiteraard onmiddellijk op los. Maar Odysseus wijst hem erop dat hun allen een lange en zware strijd te wachten staat en dat ze daarom eerst moeten eten en drinken. Hij voorziet dan overigens ook Agamemnon nog van goede raad: die zou toch voortaan wat behoedzamer met anderen moeten omgaan; door Achilles zo lichtzinnig te schofferen heeft hij immers grote problemen veroorzaakt.

Achilles is sterker en Agamemnon machtiger dan Odysseus. Maar Odysseus is hun allebei mentaal de baas. Hij is als het er echt op aan-